

Zafar ADILOV,

Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi mudiri, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori

E-mail: zafar68@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti S.Yuldasheva taqrizi asosida

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Mahmud az-Zamaxshariy yirik qomusiy olim va madaniyat arboblardan biri ekanligi va allomaning tafsir, hadis, fiqh, adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, tilshunoslik, grammatika va didaktikaga oid asarlari pedagogik jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek allomaning hayot faoliyati, qoldirgan meroi va ulardan foydalanish borasidagi fikrlar mazmuni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ilm-fan, madaniyat, o'qish, tafsir, hadis, adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, tilshunoslik, grammatika, didaktika, o'qitish, nasihat, maqol, masal, pedagogik qarash.

ЖИЗНЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МАХМУДА АЗ-ЗАМАХШАРИ

Аннотация

В данной статье Махмуд аз-Замахшари является одним из крупнейших учёных-энциклопедистов и деятелей культуры, педагогически анализируются труды учёного, связанные с тафсиrom, хадисами, фикхом, литературоведением, лексикологией, лингвистикой, грамматикой и дидактикой. Также проанализирована жизненная деятельность ученого, наследие, которое он оставил после себя, и содержание его мыслей по их использованию.

Ключевые слова: Наука, культура, нравы, интерпретация, хадисы, литературоведение, лексикография, лингвистика, грамматика, дидактика, учение, совет, пословица, притча, педагогический взгляд.

LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF MAHMUD AZ-ZAMAKSHARI

Annotation

In this article, Mahmud al-Zamakhshari is one of the great encyclopedic scholars and cultural figures, and the scholar's works related to tafsir, hadith, fiqh, literary studies, lexicology, linguistics, grammar and didactics are pedagogically analyzed. Also, the life activity of the scholar, the legacy he left behind, and the content of his thoughts on their use were analyzed.

Kirish. Xorazm zaminida tavallud topgan buyuk allomalardan biri Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariydir. Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad ibn Ahmad bo'lib u hijriy 467 yilda rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 yilning 19 martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamaxsharda tavallud topgan [1]. Bu haqda uning o'zi ham shunday yozadi: «Faqir, Xorazm qishloqlaridan biri Zamaxsharda tavallud topganman»[2]. Az-Zamaxshariy Xorazm va Buxoro madrasalarida ilm olish uchun umrining ko'p kismini o'tkazdi. U o'sha davrning ko'p ilmlarini egallashga jonbozlik ko'rsatdi. Ulug' Shayxlarning suhbatlariga qatnashdi, masjid va madrasalarda imom hamda mudarrislardan ma'ruzalar tingladi. Fiqh, hadis, tafsir, tavhid, falsafa va mantiq ilmlarini mukammal egalladi.

Adabiyotlar tahlili. Yosh az-Zamaxshariy yo'qsillikda hayotini o'tkazdi, biroq uning ilmga bo'lgan rag'batini kambag'allik yoki g'ariblik so'ndirolmadi. U ilm o'rganish uchun qal'adan – qal'aga, yurtidan – yurtga kezib, ilm izladi. O'sha davrning mashhur olimlari qo'l ostida ta'lim oldi. Ilm talabida Nishopurga kelgan az-Zamaxshariy shu yerda ancha vaqt qolib ketadi. Shu yerda ad – Domg'oniy bilan uchrashdi [3]. So'ng yana Buxoro va Xurosonga qaytdi [4]. U Xuroson xalqi to'g'risida shunday deb yozgan edi: «Xuroson ahlida uchratmagan narsam eng yaxshi fazilatlarini uchratdim»[5].

Xurosondan chiqib Isfahonga – saljuqiylar podsho Abu-l-Fath Malikshoh huzuriga yo'l oldi. [6]. Unga atab avvalroq keltirib o'tganimiz qasidani bitadi. Bundan tashqari o'sha davrning mashhur shaharlaridan biri Marvga boradi az-Zamaxshariy Xurosondagi ko'plab shaharlarini kezdi. U ta'lim

olish bilah bir qatorda ko'plab ilmiy suhbatlarda ishtirok etdik. Allomaning dunyo qarashi u balogatga etguncha shakillanib ulgurgan edi. U o'zining yigirma besh yoshgacha bo'lgan umir yo'lini faqat ilm olish uchun bogishladi. Jamiki sarmoyasi va kuchushbu yo'lga sarfladi quvvatini. Ilm talabida bo'lgan Az-Zamaxshariy bir joyda muqim bo'lib ko'p yashamadi. U shahar – shahar, malakat – malakat yurib, davir ulomalari, olimlar bilan ilm majlislarida bo'ldi, foydali ilmlarni yodlab, ayrimlarini qagozga yozib oldi. U mashhur allomalar oldida o'zini tavoze va odobli tutar edi, ularni nihoyatda qadirlab ezozlardi, yuksak matonat va sabir bilan o'zi bilmagan narsalarni bilib olishga intilardi. Ustozlardan o'ziga keraklisini olardi-yu, yana yo'lida davom etar edi. Ilm olishga bo'lgan ishtiyoqi nihoyatda ulkan edi, hatto undagi ishtiyoq va bilim olishga bo'lgan say harakati uni qarigan chog'ida ham tark etmadi. Keksaygan chog'ida ham Misrlik Abu Mansur Nasrdan adabiyotni o'rganib, unga tafsir ilmidan ta'lim bergan edi [7]. Albatta bu dalillar har bir yosh avlodga Az-Zamaxshariy ta'lim olgan ustozlardan quyidagilarni keltirish mumkin.

1. Az-Zamaxshariy adab, i'rob, kalom va tavhid ilmini Mahmud ibn Jarir az – Zabbii al-Isfahoniy (Abu Muzar) (vafoti 1114)dan ta'lim olgan.

2. Shayx Abu Ali az-Zarir. Adabiyot va grammatikada poyonsiz ilm sohibi bo'lgan bu shaxsdan az-Zamaxshariy aynan shu bilimlarni o'rgandi [8].

Fiqh (islom shariati) ilmlarini Shayx as-Sadid al-Hayotiydan o'rgangan.

4. Az-Zamaxshariy usul ilmini, Ruknuddin Muhammad al-Usuliydan saboq olgan. Shu davirda o'zi ham Usuliyga tafsir ilmini o'rgatgan.

1. Abu Bakr ibn Talha ibn Abdulloh al-Yabariy al-Andalusiyy (vafoti 1124)[9].

2. Abu Mansur ibn al-Juvoliqiy. U shayxul islom edi. Az-Zamaxshariy u bilan Bag'dodda uchrashadi. Bu haqda al-Qiftiy uning shogirdi al-Kindiydan shunday rivoyat qiladi: «U Bag'dodga – bizning oldimizga 533 (1139) yilda keldi. Men uni shayximiz Abu Mansur al-Juvoliqiyning oldida til va uning qoidalariga oid bo'lgan ayrim kitoblarni o'qib berayotganida ikki marotaba ko'rgandim. U shayximizga undagi ilmi hec qerda uchratmaganini va eshitmagani aytib turardi.» Al-Juvoliqiy ilmi adabdan benazir edi. Xatib at-Tabriziydan keyin Nizomiya madrasasida dars berardi. U 555 (1161) yilda dunyodan o'tdi.

3. Abu-l-Hasan Ali ibn Muso ibn Hamza ibn Vahhos Abu-t-Tayyib al-Alaviy (vafoti 1133). Makka amiri bo'lgan.

4. Abu Nuaym al-Isfahoniy. Az-Zamaxshariy undan adabiyotga taalluqli bo'lgan ilmlarni olgan.

Az-Zamaxshariy ustozlaridan biri – o'z davrining mashhur faqih, mu'taziliy-mutakallimlarning diniy-g'oyaviy rahbarlaridan hisoblangan Abu Sa'd al-Jashamiy al-Bayhaqiyy (1022-1073) bo'lgan. U zaydiy mu'taziliylardan bo'lib, az-Zamaxshariy uni o'ziga ma'naviy ustoz deb bilgan. Uning asarlarini qunt bilan o'rgangan va o'z e'tiqodini uning g'oyaviy tamoyillari bilan shakllantirgan.

U mazkur shaxsga nisbatan o'z ehtiromini o'zining «al-Kashshof» nomli tafsirini uning «at-Tahzib» nomli tafsirining uslubiga monand tarzda yozishligi bilan tasdiqladi [10].

az-Zamaxshariy tilshunoslik, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz, jug'rofiya, tafsir, hadis va fiqh bo'yicha yirik olim darajasiga ko'tarildi va o'ziga xos e'tiborli ilmiy maktab yaratgan, Sharqning ko'plab shaharlaridan shogirdlarni tarbiyalab etishtirdi, o'zining ko'p vaqtini shogirlari bilan ilmiy suhbatlar olib borishga sarflar edi. Abdulkarim as-Sam'oniyy «al-Ansob» («Nasabnom»)da az-Zamaxshariyning ta'riflab uning shogirdlari to'g'risida quyidagi jummalarni keltiradi, ya'ni Abu-l-Mahosin Ismoil ibn Abdulloh, Abu Amr Omir ibn Hasan as-Simsor, Abu Sa'd Ahmad ibn Mahmud ash-Shoshiy, Abu Tohir Somon ibn Abdulmaliklardan olganligini qayd etadi. U ko'plab shogirdlar yetishtirib, ularning katta qismiga mudarrislik uchun ijozat berdi. Bu shogirdlar mahalliy, mintaqaviy hatto umumdavlat va umumbashariy ahamiyatga molik ilmiy faoliyat egalari hisoblanishadi. Hadis ilmi bo'yicha:

Tabaristonlik Abul Mahosin Ismoil ibn Abdulloh at-Tubliy, Abyurdlik Abdurahim ibn al-Bazzoz, Zamaxsharlik Abu Umar Omir al-Hasan as-Simor va Samarqandlik Abu Sa'd Ahmad ibn Mahmud ash-Shoshiy, xorazmlik Abu Tohir Samoi Abdul Malik al-Faqihlar bor edilar[11].

Zamonasining olimlari ulug' allomani o'z asarlarida quyidagicha baho berganlar.

Az-Zamaxshariy qaysi shaharda, qaysi yurtda bo'lmasin, uning atrofini adiblar, olimlar, shoirlar o'rab olishardi, - unga nimadir berishsa, undan nimadir olishardi. Bu haqda Ibn Xallikon shunday yozadi: «U zamonasining peshvosi edi. Uning ilmiga teng ilmi mard topilmas edi» [12].

Alloma Mahmud az-Zamaxshariy 1119 yildan boshlab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga nisbatan munosabat bildirishida passivlik – ijtimoiy begonlashuv jarayoniga o'tdi, ya'ni uzlatga chekindi va bu holat to umrining oxirigacha davom etdi. Uning bu yo'lni tanlashiga sabab Mazkur yilning rajab oyida og'ir betopb bo'lganligi, hamda betoblik davrida ko'rgan tushi faoliyat prinsiplarini o'zgartirishga sabab bo'ldi.

Az-Zamaxshariyning o'zi bu yilni «ogohlantiruvchi» yil deb nomladi. Unda jamiyatda kechayotgan voqea-hodisalarga nisbatan befarqlik holata vujudga keldi. Shu

yildan boshlab u hammadan uzildi. Hech kim bilan gaplashmas, tanholikka intilardi.

Az-Zamaxshariy Zamzam bulog'i va Maqomi Ibrohim o'rtasida joylashib, jahon fani va madaniyatiga munosib hissa bo'lib qo'shilgan ko'plab asarlarini yaratdi. Bulardan:

«Atvaqu-z-zahab» («Oltin shodalar»)

«An-Nasoihu-s-sig'ar» («Kichik nasihatlar»)

«An-Navobig'u-l-kalim» («Nozik iboralar»)

«Ash-Shofi al-ay» («Og'riqlarni davolovchi kitob»)

«Al-Mustaqsi fi amsali-l-arab» («Arab maqollarini tadqiq etuvchi kitob»)

U umrining oxirgi o'n yilligida mashhur tafsiri «al-Kashshof»ni yozishga kirishdi va juda qisqa davrda - 1133-1135 yillarda tamomladi. «Tafsirni nihoyasiga yetkazishi bilan «Rabi'u-l-abror» («Yaxshilar bahori»)ni, undan so'ng «Asosul-balog'a» («So'z san'ati asosi») ni, so'ngra «A'jabul ajab fi sharhi lomiyatil arab» («Arabcha lom harfini sharhlashdagi ajoyibotlar») nomli kitoblarini ta'lif etadi.

Az-Zamaxshariy ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan uzoqlashgan shaxs sifatida vataniga qaytdi. Biroq, u olim sifatida beqiyos shuhratga, so'ngsiz hurmat – e'tiborga burkandi. Xorazm faxriga aylandi. U umrining oxirigacha shu yerda yashab, 1144 yilda Urganchda vafot etdi [13].

Biz az-Zamaxshariyning shu kungacha yetib kelgan asarlari haqida qisqacha to'xtalib o'tishni lozim topdik, negaki, biz uning asarlari haqida muayyan tasavvurga ega bo'lmas ekanmiz, uning tarixdagi e'tiborli shaxs, daho ijodkor ekanligini to'la tushunib olishimiz qiyin kechadi.

1. «Al-Kashshof 'an haqiqi-t-tanzil va 'uyuni-l-aqovil fi vujuhi-t-ta'viyl». («Qur'ondagi berk haqiqatlarni va uni sharhlash orqali rivoyatlar ko'zlarini ochgich»). Qur'on tafsiri. Misr, Hindistonda bir necha marta chop etilgan. O'zRFA Hamid Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti fondida, O'zRFA Sharqshunoslik institutida ham uning bir necha nodir qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda.

2. «Al-Qustosu-l-mustaqiyim fi ilmi-l-aruz» («Aruz ilmida aniq mezon»). Bu asarning qo'lyozma nusxalaridan ba'zilari Berlin, Leyden va Misr Arab Respublikalarida saqlanadi.

3. «Kitobu-l-amkina va-l-jibol va-l-miyoh» («Tog'lar, joylar va suvlar haqida kitob»). 1855 yilda Leydenda, 1917 yilda Iroq va Najafda chop etilgan.

4. «Al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» («G'arib hadislar haqida ajoyib kitob»). Ayo Sofiya (Turkiya), Damashq kutubxonalarida saqlangan. 1324 hijriy yilda Haydarobodda 1945 – 48 yillarda Qohirada chop etilgan.

5. «Ta'limu-l-mubtadi va irshodu-l-Muqtadi» («Boshlovchiga (til ilmini) o'rgatish va ergashganga yo'l ko'rsatish»). Qo'lyozma nusxasi Misrda «Daru-l-kutubi-l-misriya» kutubxonasida (4254 – S raqamda) saqlanadi.

6. «Al-Mufassal fi-n-nahv» («Nahv ilmida mufassal kitob»). Kitobning bir qo'lyozmasi Toshkentda Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi. (raqam – 5198).

7. «Al-Mustaqsi fi amsali-l-arab» («Arab maqollarini tadqiq qiluvchi kitob»). Bu yirik asardan bir nusxa Misr kutubxonasida saqlanmoqda.

8. «Risola fi nassi-l-'ashara» («O'n masala to'g'risida kitob»). Berlin kutubxonasida saqlanmoqda.

9. «Maqomotu-z-Zamaxshariy» («Az-Zamaxshariy maqomlari»). 1312 – 1325 hijriy yillarda Qohirada chop etilgan.

10. «Atvoqu-z-zahab» («Oltin shodalar»). Bir necha nusxalari Berlin va Britaniya muzeylarida saqlanadi. Bundan tashqari 1835 yilda Venada, Leypsigda, 1863 yilda Shtutgardta, 1876 yilda Parijda, 1288 hijriy yilda Konstantinopolda, 1314 hijriy yilda Bayrutda, 1321 hijriy yilda Misrda, 1328 hijriy va 1925 yillarda yana Misrda tijoriy nashr sifatida bosmadan chiqqan.

11. «Navabig'u-l-Kalim» («Nozik iboralar»). Bag'dodda Iroq Milliy muzeyida (563 – raqamda), Berlinda 8676 – raqamda), Leydenda (891 va 92 – raqamlarda) mavjud. 1914 va 1927 yillarda Qohira nashri, 1306 hijriy yilda Bayrutdagi nashri, 1283 hijriy yilda Istanbul nashri bo'lgan. 1992 yilda O'zbekistonda Ubaydulla Uvatov tarjiması bilan o'zbek tilida nashr etildi.

12. «Al-qasida al-ba'uziya» («Pashsha haqida qasida»). Berlinda (7686, 7687 – raqamlar) va yana bir nusxasi Qohirada saqlanmoqda.

13. «Al-Anmuzaj fi-n-nahv» («Grammatik namunalar haqida»). 1283 hijriy yilda Qohirada, 1228 yilda Istanbulda chop etilgan. Ko'plab qo'lyozma nusxalari Qohira, Iskandariya, Bag'dod, Berlin, Gota, Parij, Vena, London, Leyden kabi shaharlarda saqlanadi.

14. «Al-Muhajot fi-l-ahojiy va-l-ag'luzot» («Boshqotirma va g'alizliklar haqida fikr yurituvchi kitob»). «Misr kitoblar uyi»da saqlanmoqda.

15. «Asosu-l-balog'a» («So'z san'ati asosi»). Bu kitobning nodir nusxasi O'z.R FA Sharqshunoslik institutida (5234) saqlanadi.

16. «Muqaddimatu-l-adab» («Adabiyotshunoslikka kirish»). Bir necha nusxalari Toshkentdagi Sharqshunoslik institutida mavjud.

17. «A'jabu-l-ajab fi lomiyati-l-arab» («Lomiyatu-l-arab sharhida ajoyibning ajoyibi»). 1300 hijriy yilda Konstantinopolda 1324 hijriy sanada va 1928 yilda Qohirada chop etilgan.

18. «Divanu-z-Zamaxshariy». Qohirada «Dorul-kutub-il-Misriya» kutubxonasida 155, A – 529 – raqamlar ostida saqlanmoqda. Qo'lyozma.

19. «Rabi'u-l-abror va nususu-l-axyor» («Yaxshilar bahori va fozillar axbori»). Asarning to'rt jilddan iborat bo'lgan bir qo'lyozmasi Bag'doddagi al-Avqof kutubxonasida (9786 – raqamda), boshqa nusxalari Berlin (8351, 8352, 8353 – raqamlarida), Leydenda (470-raqamda), Qohirada (155-raqamda) saqlanadi.

20. «Samimu-l-arabiya» («Arab tilining negizi»). Bag'dodda Iroq Milliy muzeyi qoshidagi kutubxonada (1002-raqamda) saqlanadi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan kitoblar ro'yxati az-Zamaxshariyning hozirda mavjud asarlarining nomidir. Aslida, Yoqut al-Hamaviy, Ibn Xallikon va Hoji Xalifalarning ma'lumotlarga asoslansak, u holda bu kitoblarning nomlari elliktaga boradi. Hozirgi kunda o'zbek zamaxshariyshunoslari uning asarlari soni yetmishga yaqinligini qayd etishdi.

ADABIYOTLAR

1. Муртазо Оятуллозода аш-Шерозий. Аз-Замахшарий луғавийян ва муфассиран. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1977. – 82 б.
2. Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжаму-л-булдон. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1980. – 400 б.
3. Ас-Суютий. Бағъату-л-вуъат. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1982. – 388 б.
4. Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжаму-л-удаба. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1980. – 152 б.
5. Дивану-з-Замахшарий. – Қ.: Дару-л-кутуби-л-мисрийя, № А-529. – 41 б.
6. Муртазо Оятуллозода аш-Шерозий. Аз-Замахшарий луғавийян ва муфассиран. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1977. – 35 б.
7. Ибн Халликон. Вафаяту-л-аъян. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1978. – 107 б.
8. Муртазо Оятуллозода аш-Шерозий. Аз-Замахшарий луғавийян ва муфассиран. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1977. – 92 б.
9. Ас-Суютий. Бағъату-л-вуъат. – Қ.: Дару-с-сакофа, 1982. – 288 б.
10. Ал Қифтий. Анбаур рувват. – Б.: Дару-л-китаби-л-Лубнаний, 1971.- 270 б.
11. Муртазо Оятуллозода аш-Шерозий. Аз-Замахшарий луғавийян ва муфассиран. – Қохира: Дару-с-сакофа, 1977. – 90 б.
12. Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). – «Бухоро» нашриёти, 2003. 130 б
13. Аз-Замахшарий. Мукаддима – Қ.: Дару-с-сакофа, 1986. – 2 б.